

СУДОВА ПОМИЛКА ЯК ЯВИЩЕ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

Постановка проблеми. Сьогодні різні інститути громадянського суспільства беруть активну участь у діяльності судової влади України: починаючи від кадрових суддівських процедур і закінчуючи ініціативами про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Суддя – це завжди взірєць для інших. Його поведінка, підхід до роботи, старанність у виконанні покладених на нього завдань, навіть його особисте життя, часто прискіпливо розглядається суспільством, не говорячи вже про професійну поведінку та прийняті ним рішення. Здавалося б, усі можуть помилятися, однак ціна судової помилки може бути надзвичайно високою, особливо коли вона породжує невинуватий несправедливості. У зв'язку з цим виникає потреба в дослідженні судової помилки з позиції громадської думки, яка формується через поняття «справедливе судове рішення» та «справедливе правосуддя».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Судова помилка з позиції теоретико-наукового обґрунтування соціальної дійсності досліджується вперше. Втім, право на справедливість, яке частково перегукується з досліджуваною тематикою, є предметом наукових розвідок В. Горбатенка, В. Бігуна, С. Степанової, О. Овчаренко, С. Погребняка, В. Васильчук, О. Житник.

Метою цієї статті є розкриття соціального змісту судової помилки як явища соціальної дійсності в аспекті справедливого правосуддя.

Методологія дослідження. Методологічну основу дослідження становлять такі методи, як: формально-юридичний – для дослідження правової природи судової помилки у контексті поняття «справедливість»; аналізу та синтезу – для узагальнення результатів дослідження обраної тематики, зокрема, щодо оцінки громадськістю права на судову помилку, справедливе правосуддя та справедливе судове рішення; індукції – для одержання загального висновку щодо соціального складника судової помилки та інші.

Виклад основного матеріалу. Традиційно в науці прийнято вважати судову помилку неправильним, несправедливим рішенням суду. Несправедливим його вважає передусім невдоволена сторона, вимоги якої не задовільнив суд. Причому це стосується не лише цивільних, а й кримінальних та адміністративних справ, де представники держави в особі державного обвинувача чи представника органу державної влади витратили свій ресурс для участі у провадженні, але їх аргументи виявились непереколивими для суду. Чи можна одразу стверджувати, що існування незадоволення з чийогось боку і є свідченням судової помилки? Звичайно, ні. Але рішення суду завжди має демонструвати правильне застосування норми закону, як матеріального, так і процесуального права, тобто бути справедливим.

О. Житник зазначає, що справедливість відіграє першорядну роль в удосконаленні основних принципів регулювання соціальних відносин у конкретному суспільстві, є однією з найважливіших цінностей політико-правового і гуманітарного напрямів суспільного розвитку [1, с. 59]. Тобто саме справедливість є основним мірилом досконалого ладу в суспільстві, який забезпечується у тому числі через справедливе правосуддя.

До речі, англійське слово «justice» має два варіанти перекладу: «справедливість» і «правосуддя». В. Бігун, досліджуючи філософський аспект правосуддя, говорить про справедливість як мету правосуддя. Ним наголошується на існуванні різних поглядів, залежно від ступеня зв'язку правосуддя та справедливості: від невіддільного зв'язку (правосуддя не може бути відділене від справедливості) до уявлення про те, що правосуддя не може вважатися здійсненим, якщо воно не відповідає вимогам справедливості [2, с. 10].

Беззаперечно, справедливість має бути основою правосуддя. Без неї судочинство перетвориться на судилище. Проте суди часто стикаються з проблемою рівноваги між законністю і справедливістю. При цьому і брак законності, і справедливості оцінюються суспільством як неправильне розуміння або застосування закону, тобто судовий недолік, який підриває довіру до правосуддя. Отже, згадані категорії безпосередньо пов'язані з питанням судової помилки, яка є наслідком порушення зазначених засад і результатом неналежної правозастосовної діяльності судді. Тож метою правосуддя є не лише усунення невизначеності у правах суб'єктів, які звернулись до суду, а й досягнення правового балансу між законністю і справедливістю. Проте виникає питання, чи завжди суд у змозі балансувати між цими категоріями та що є причиною виникнення судових помилок?

Суддя Великої Палати Верховного Суду та колишній очільник Ради суддів України О. Ткачук в інтерв'ю газеті «Закон і Бізнес» одного разу сказав, що справедливість, як категорію соціальної філософії, ми сприймаємо через призму філософського й етичного універсалізму: добро, зло, благо, щастя, світ, пітьма, хаос, правда, неправда тощо. За своїми соціальними здібностями та можливостями люди не можуть бути рівними у всьому, і застосування правової рівності до фактично нерівних між собою суб'єктів іноді апріорі виглядає несправедливо [3].

Питання рівності є одним з найголовніших у процесі здійснення справедливого правосуддя. Адже кожна справа індивідуальна й однакове застосування одного закону до різних за статусом та світоглядом осіб може породити судову помилку у вигляді несправедливості. У своєму дослідженні В. Васильчук розрізняє формальну та реальну справедливість, або юридичну та соціальну. Принцип формальної (юридичної) справедливості вона трактує як застосування однакового правового масштабу до усіх однакових випадків, тобто надання вирішенню правових питань логічної нормативної підстави. Натомість реальна (соціальна) справедливість втілюється у системі правових цінностей, причому таких найважливіших, що можуть претендувати на статус абсолютів [4, с. 154–155]. Існує також процесуальна справедливість – справедливість у процесі як стандарт щодо дотримання законів під час розгляду справи та винесення рішень [5, с. 57]. Остання є єдиною, яка набуває часткового закріплення у вітчизняному законодавстві.

Так, ч. 2 ст. 370 Кримінального процесуального кодексу України передбачено, що законним є рішення, ухвалене компетентним судом згідно з нормами матеріального права з дотриманням вимог щодо кримінального провадження, передбачених цим Кодексом. Аналогічну норму містить Цивільний процесуальний України (ч. 2 ст. 263), Господарський процесуальний кодекс України (ч. 2 ст. 236) та Кодекс адміністративного судочинства України (ч. 2 ст. 242), у яких визначено, що законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права за дотримання норм процесуального права [6].

Поряд з ознакою законності судового рішення процесуальні кодекси вказують також на вимогу вмотивованості та обґрунтованості судового рішення. Якщо останні дві відповідають за форму і зміст судового акта, тобто за його зовнішнє відображення, то за його сутність відповідають законність і справедливість. Отже, процесуальні закони не містять прямої вказівки на справедливість судового рішення. Натомість серед завдань цивільного, господарського та адміністративного судочинства законодавець виділяє справедливе вирішення судом спорів / справ (ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України, ч. 1 ст. 2 Господарського процесуального кодексу України, ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України). У кримінальному процесуальному законі міститься подібна норма, однак у ній говориться, що, серед іншого, до кожного учасника кримінального провадження має бути застосована належна правова процедура (ч. 1 ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України) [7]. У постанові від 24.05.2021 (справа № 640/5023/19, провадження 51-2917кмо20) Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду зазначив, що в теоретичному аспекті «належна правова процедура» – це форма здійснення правосуддя, яку утворюють сукупність гарантій прав людини процесуального характеру, спрямованих на досягнення процедурної справедливості правосуддя [8].

Як бачимо, не лише справа по суті має бути вирішена правильно, а й забезпечено можливість отримати всі способи захисту своїх прав перед судом, тобто витримано належну процедуру. У такому випадку рішення може бути й не на користь особи, але воно буде законним і справедливим з

процедурної точки зору, адже обидві сторони отримали можливість відстоювати перед судом свою позицію.

Отже, у цьому випадку вимога справедливості висувається не для судового рішення, а для судових процедур. Справедливе застосування норм права є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість [9, с. 63]. Суд не вправі відступити від встановленої законом процедури, адже це вважатиметься процесуальною помилкою. Суддя, будучи арбітром, повинен справедливо вершити правосуддя: діяти в інтересах і держави, і суспільства, дотримуючись при цьому норм закону та вибудовуючи процес на основі принципів правосуддя, закріплених Конституцією України та процесуальними кодексами. Наведене дає підстави для висновку, що процесуальна справедливість цілковито залежить від судді, оскільки він керує судовим процесом і відповідно недотримання належної процедури судового розгляду, тобто процесуальна судова помилка, перебуває виключно в полі відповідальності служителя Феміди.

Повертаючись до формального аспекту справедливості, зауважимо, що він втілюється більшою мірою законодавцем і залежать від використаної законодавчої техніки та правовідносин, поставлених під охорону. Тут, на нашу думку, дії судді дещо обмежені. Інакше кажучи, досягнення такої форми справедливості залежить не лише від дій судді, а й від справедливості самого закону.

Фома Аквінський свого часу писав, що несправедливий закон – це закон, який створено людьми, але який не вкорінено у вічний закон і природне право [10]. Певним чином норма права повинна відображати моральну складову суспільства, в якому вона діє. Однак норми права, особливо це стосується романо-германської правової системи, мають загальний (абстрактний) характер. Один і той самий закон не завжди буває справедливим для різних осіб.

Сучасний прихильник теорії природного права Ентоні Д'Амато писав: справедливість – це те, що повинні реалізовувати юристи. Право – це не більше, ніж набір інструментів, ми не повинні забувати, що законодавство саме по собі не може вирішити людські проблеми. Для прикладу, Д'Амато аналізує гіпотетичну ситуацію, за якої маленька дитина вибігає на дорогу назустріч автомобілю, який з метою уникнення зіткнення порушує правила дорожнього руху та перетинає дві суцільні смуги посередині дороги. Суди першої та апеляційної інстанцій притягли зазначеного водія до відповідальності за порушення правил дорожнього руху, зазначивши у рішенні про необхідність застосування закону в точній відповідності до його тексту, а також неможливості судам перебирати на себе функції законодавця, трактувавши його на власний розсуд, навіть з метою усунення несправедливості. Надалі він говорить про нову автопригоду, у якій водій за аналогічних обставин не порушує правило двох суцільних ліній і збиває дитину, яка раптово вибігла на проїжджу частину. Тим часом на фоні нової події перша справа потрапляє до Верховного Суду, де рішення попередніх судів скасовують, мотивуючи це тим, що суди повинні інтерпретувати закон відповідно до фундаментальних вимог справедливості й не зважати на міркування чесності і справедливості при цьому – отже, не розуміти сенсу законів [11].

Проілюстрована ситуація є яскравим прикладом того, як сліпе слідування формальній справедливості призводить до несправедливого покарання особи, дії якої були спрямовані на порятунок життя дитини. Тобто суд може припуститись судової помилки, проявивши надмірний формалізм у вирішенні справи. З іншого боку, необхідність розуміння законів не лише в аспекті їх буквального значення, а й з огляду на природну (реальну) справедливість, свідчить про право суду на суддівський розсуд, яке повинно бути певним чином унормоване. Втім, як нами вже наголошувалось, чинні процесуальні закони не дають визначення поняття «справедливість» і не закріплюють його серед основних вимог до судового акта. Ба більше, принцип справедливості відсутній у переліку засадничих вимог здійснення правосуддя в Україні.

С. Степанова з цього приводу зазначає: «Виникають випадки, коли закон є справедливим, але загальним, тому втілення ідеї справедливості у судочинстві є гарантією виправлення цього недоліку. Окремі недоліки змістової справедливості, зумовлені такою рисою права, як загальність, може компенсувати суд. Так, гнучкість нормативно-правових актів надає суддям можливість розвивати і пристосовувати право, а також застосовувати закони на свій розсуд». Як вихід, вчена пропонує доповнити Конституцію України та процесуальні кодекси засадою справедливості, яку національні суди зможуть застосовувати у складних справах [12, с. 123, 131].

Нами підтримується необхідність законодавчого закріплення принципу справедливості у процесуальних кодексах, оскільки його відсутність призводить до того, що суди змушені застосовувати закон, виходячи з його буквального розуміння, що часто відбувається на шкоду справедливому вирішенню справи.

Водночас В. Бігун наголошує, що правозастосовна проблема, яка виникає у зв'язку з цим, полягає у визначенні критеріїв справедливості [13, с. 10]. Безумовно, виписати в законі критерії справедливості доволі складно. Однак їх відсутність неминуче призведе до суб'єктивізму судді, який пов'язаний з його моральним обліком і системою цінностей, які сповідує суддя. Тому єдина лише згадка про принцип справедливості без визначення його змістового наповнення, не вирішить існуючої проблеми та може мати наслідком утворення нових судових помилок на тлі уявлення про реальну справедливість.

Натомість, що стосується тези щодо пристосування права та застосування законів на розсуд суду, то тут варто ураховувати, що будь-який суддя цінує свою професійну репутацію та прагне, аби його показник скасованих судових рішень був мінімальним. Відсутність передбаченої законом засади справедливості зумовлює у судді острах скасування судами вищих інстанцій рішення, яке хоча і є справедливим, з точки зору суспільної моралі, однак позбавлене законного підґрунтя. У такому випадку буде вважатись, що через брак законності суд допустив судову помилку, постановивши, хоча і справедливе в очах суспільства, однак невідповідне з погляду закону, судове рішення. Відтак у нинішніх правових реаліях для судді ліпше постановити скоріше законний, аніж справедливий судовий акт під загрозою вчинення судової помилки.

Висновки. Як надмірний формалізм судді (буквальне розуміння закону без урахування природної справедливості), так і вихід за межі наданих законом повноважень (широкий суддівський розсуд у питанні моральної складової закону) є однією з причин судових помилок. Останні можна вважати вимушеними, адже вони мають на меті відновити природну справедливість, коли моральний аспект справи переважає над принципом законності, що потребує певного відступу від буквального змісту норми. Це передусім є свідченням того, що судова помилка не завжди вказує на неправомірність суду та не є ознакою його негуманності. Втім, гуманістичний підхід суду повинен мати законне підґрунтя, аби не зумовити беззаконня та нової несправедливості. У цьому й полягає подальша спрямованість розвідок соціальної складової судової помилки у формі справедливості.

Список використаних джерел

1. Житник О. О. Поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 58–67.
2. Бігун В. С. Правосуддя як мета та мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя). *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 9–13.
3. Всеукраїнська щотижнева газета «Закон і Бізнес». URL: <https://zib.com.ua/ua/120851.html>
4. Васильчук В. О. Формальна та реальна справедливість у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. I. С. 154–156.
5. Садикова Я. М. Категорія справедливості в цивільному процесуальному праві. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (20–21 травня 2017 року). ВД «Ельдорадо», 2017. С. 56–58.
6. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua>
7. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua>
8. *Єдиний державний реєстр судових рішень України*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>
9. Житник О. О. Поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 58–67.
10. Загальнодоступна онлайн-енциклопедія «Вікіпедія». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
11. *Інформаційний портал*. URL: smr.gov.ua
12. Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ; Ужгород, 2018. 216 с.
13. Бігун В. С. Правосуддя як мета та мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя). *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 9–13.

References

1. Zhytnyk O. O. Poniattia spravedlyvosti v suchasnykh naukovykh doslidzhenniakh. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. 2014. № 1. S. 58–67.
2. Bihun V. S. Pravosuddia yak meta ta meta pravosuddia (do pytannia pro filosofiiu pravosuddia). *Derzhava i pravo*. 2009. Vyp. 46. S. 9–13.
3. Vseukrainska shchotyzhneva hazeta «*Zakon i Biznes*». URL: <https://zib.com.ua/ua/120851.html>
4. Vasylichuk V. O. Formalna ta realna spravedlyvist u kontseptsii prav liudyny. *Problemy filosofii prava*. 2003. T. I. S. 154–156.
5. Sadykova Ya. M. Katehoriia spravedlyvosti v tsyvilnomu protsesualnomu pravi. *Aktualni problemy pravovoi nauky i derzhavotvorennya v Ukraini v konteksti pravovoi intehratsii: Materialy X Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (20–21 travnia 2017 roku)*. VD «Eldorado», 2017. S. 56–58.
6. Ofitsiine drukovane vydannia (normatyvnyi biuleten) «*Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*». URL: <https://www.rada.gov.ua>
7. Ofitsiine drukovane vydannia (normatyvnyi biuleten) «*Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*». URL: <https://www.rada.gov.ua>
8. Derzhavna informatsiina systema «*Iedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen Ukrainy*». URL: <https://reestr.court.gov.ua/>
9. Zhytnyk O. O. Poniattia spravedlyvosti v suchasnykh naukovykh doslidzhenniakh. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. 2014. № 1. S. 58–67
10. Zahalnodostupna onlain-entsyklopediia «*Vikipediia*». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
11. *Informatsiyni portal*. URL: smr.gov.ua
12. Stepanova S. V. Yevropeiski standarty prava na spravedlyvyi sud ta yikh implementatsiia u natsionalne zakonodavstvo Ukrainy: konstytutsiino-pravove doslidzhennia: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv; Uzhhorod, 2018. 216 s.
13. Bihun V. S. Pravosuddia yak meta ta meta pravosuddia (do pytannia pro filosofiiu pravosuddia). *Derzhava i pravo*. 2009. Vyp. 46. S. 9–13.

Дудіков А. В. Судова помилка як явище соціальної дійсності

Суспільний погляд на судову помилку формується через такі поняття, як «справедливе судові рішення», «справедливе правосуддя», «законність». Згадані категорії безпосередньо пов'язані з питанням судової помилки, яка є наслідком порушення зазначених засад та результатом неналежної правозастосовної діяльності судді. Проте існування судової помилки не завжди є свідченням негуманного підходу суду до вирішення справи. Часто питання справедливості залежить не лише від дій судді, а й від самого закону, який може породити несправедливість у його застосуванні. У такому випадку виникає потреба в ухваленні суддею рішення, в якому моральний аспект обставин справи переважає над законністю, тобто акта на користь природної справедливості. Проте через відсутність принципу справедливості у процесуальних законах такі рішення можуть скасовуватись судами вищих інстанцій як такі, що виходять за межі суддівського розсуду у питанні правозастосування. Виходом з цього може слугувати законодавче закріплення справедливості як основоположного принципу правосуддя.

Ключові слова: судова помилка, справедливе правосуддя, законність, природна справедливість.

Dudikov A. V. Miscarriage of Justice as a Phenomenon of Social Reality

The article is devoted to the study of social aspects of a miscarriage of justice, the public view of which is formed through such concepts as «fair court decision», «fair justice», and «legality». These categories are directly related to the issue of a miscarriage of justice, which is a consequence of a violation of these principles and the result of improper law enforcement activities of a judge.

The existence of a miscarriage of justice is not always proof of an inhumane approach of the court to the resolution of a case. Courts often face the problem of balancing legality and justice. At the same time, both the lack of legality and justice are assessed by society as a misunderstanding or application of the law, i.e. a miscarriage of justice that undermines confidence in justice.

The article also emphasizes the existence of formal (legal), real (social) and procedural justice. According to the author, the achievement of formal (legal) justice depends not only on the actions of the judge, but also on the justice of the law itself. He believes that the cause of miscarriages of justice may be the abstract nature of the law, which leads to injustice in its application. In this case, there is a need to make a decision in which the moral aspect of the circumstances of the case prevails over the law. With regard to procedural justice, it is noted that this is the only type of justice that has been enshrined in law in Ukraine.

Regarding real (social) justice, the author argues that it depends to a greater extent on the moral account of the judges themselves and the system of values they profess.

The article also mentions the ways of solving the existing problem, namely, combating miscarriages of justice arising either due to excessive formalism in case resolution (literal understanding of the law without regard to natural justice) or, on the contrary, when a judge goes beyond the powers granted to him/her by law (broad judicial discretion in the matter of the moral component of the law), by legislatively enshrining the principle of justice. The author emphasizes that the mere mentioning in the law of the principle of justice without defining its content will not solve the existing problem and may result in new miscarriages of justice against the background of a judge's distorted view of justice.

Key words: miscarriage of justice, fair justice, legality, natural justice.

DOI: 10.33663/2524-017X-2024-15-554-559